

संखृति-विकास आणि स्त्री रवातंज्याचा हास - एक विश्लेषण

स्त्री म्हटली की एक दुर्बल, कोमल, नाजूक, सुंदर असे दृश्य आपल्यासमोर उभे राहते. निश्चताप्रमाणे स्त्रीला स्त्री म्हणण्याचे कारण ती लाजते. “स्त्रियः स्त्यायते: अपत्रणकर्मणः” (निश्चत ३२१२). रुसोसारखे तत्वज्ञही म्हणतात की “Man is for the fields and woman is for the hearts (hearts)”

तुलसीदाससुद्धा ढोल, गवार, मृदुंग, शूद्र, पशु, नारी, यह सब ताडनके अधिकारी. असा स्त्रीबद्दल आवाज काढतात. पण खरे पाहिले तर स्त्रीने राजकारण आणि युद्धभूमी गाजविळ्याचीही पुराणकालापासूनची अनेक उदाहरणे आपणास सांगता येतील. जो रक्ताच्या प्रत्येक थेंबातून पुनः पुनः जीवंत होत होता त्या महिषासुरास सामोरी गेलेली चंडिका एक स्त्रीच होती. चंडिका म्हणजे पार्वती. पार्वतीनेच चंडिकेचे रूप घेतले होते. शैयर्चिंचा असा आदर्श मानवासमोर ठेवणारीही. स्त्रीच होती. पुराणे बाजूस सारली तरी आपल्या इतिहासातसुद्धा स्त्रीच्या शैयर्चिंच्या गाथा आहेतच. राणी लक्ष्मीबाई जीवात जीव असेपर्यंत इंग्रजांशी लढली, कॅटन लक्ष्मीने सुभाषचंद्र बोसांबरोबर स्वातंत्र्य लढायात भाग घेतला आणि आपल्या शीलाचे रक्षण करण्यासाठी चितोडच्या राणी पदमावतीने किल्ल्यातील सर्व स्त्रियांबरोबर जोहार केला. घ्वेलेतीना टेरेस्कोआने अंतराळात जाऊन स्त्री कुठल्याच प्रकारे कमी नाही हे दाखवून दिले.

स्त्रीला मानसिकरित्या दुर्बल समजले जाते. पण इंदिरा गांधी, मागरिट थॅचर, बंदारनायिके, गोल्डामायर, वेनझीर भुट्टो आदी स्त्रियांनी देशाचे नेतृत्व करून मानसिक सबलतेचा जगाला एक नमुनाच दाखवून दिला.

वजन उचलणे, धावणे, पोहणे, भाला फेकणे इत्यादि खेळांमध्ये प्राविण्य संपादन केल्याचीही स्त्रियांची उदाहरणे आहेत.

विमान, बस, मोटार सायकल, स्कुटर, अॅटोरिक्षासारखी वाहनेपण स्त्री चालवू शकते. हृत्यावरून स्त्री शारीरिक व मानसिकरित्या दुर्बल नाही असेच सिद्ध होईल.

गांधी आणि विनोबाजी यांना 'स्त्री'साठी अबला हा शब्द उपयोगात आणणे अजिबात मान्य नव्हते. महिला म्हणजे महान हा शब्दच स्त्रीसाठी योग्य आहे असे त्यांचे मत होते. पण स्त्रीने गृहकार्य करावे, त्यासंबंधीचेच शिक्षण घ्यावे असे मात्र गांधीजीचे मत होते.

आपल्या देशात स्त्रीच्या मुक्तीकरिता, स्त्री जागृतीकरिता राजा राममोहन रँय, महात्मा गांधी, ज्योतिबा फुले व छत्रपती शाहू महाराज इत्यादींनी प्रयत्न केला.

स्त्रीच्या वारसा हक्काकरिता पुरातन काळात दुर्गाचार्यांनीही प्रयत्न केला होता, त्यांचे म्हणणे असे "मुलगा आणि मुलगी हृत्यांच्या उत्पादनाची प्रक्रिया एकच, त्यांना सुसंस्कृत करण्याचे उपायही एकच प्रकारचे. त्यात कोणताही भेद नाही. त्यामुळे दोघांमध्ये कोणताही भेद मानू नये आणि स्त्रीला पुरुषांप्रमाणेच वारसाहक मिळावा. जर मुलीच्या मुलाला वारसा हक्क मिळू शकत असेल तर तो हक्क मुलीलाही का मिळू नये ? मुसलमानात तर तो आहेच. निश्वक्ताप्रमाणे तर आपणाकडे ही मुलीला वारसाहक मिळत असावा, असे दिसते. (निश्वक्त पान ४६) पुराण, इतिहास काळात स्त्री बरीच मुक्त होती असेही दिसते. मग आज ती अवस्था का बदलली ? संस्कृतिविकासाबोराबर ती चूल आणि मूळ हृत्यामध्येच का गुंतुन पडली ? पुरुष-स्त्रीमधील ही विषमता कशी निर्माण झाली ? ती पुरुष-प्रधान संस्कृतीने निर्माण केली की स्त्रीच्या आजच्या अवस्थेत आणली काही कारणे आहेत ?

घराबाहेर पडलेली स्त्री, घराचा सर्वनाश करते, आणि जी स्त्री आवल्या पतीची सेवा करते व त्याच्या आज्ञेत राहते ती आदरास पात्र होते असे मनु आदि स्मृतिकार का म्हणतात आणि प्रत्येक आई आपल्या मुलीबर गुलामगिरीचेच संस्कार का घडवत असते ?

पतिनिधनानंतर स्त्रीने सती जावयास हवेच का ? ज्यामुळे हजारो मुलींना आपले जीव गमवावे लागतात त्या हुंडादी प्रथा आज आहेत. अशाच रूपात शास्त्रात सांगितल्या आहेत का ? आणि सांगितल्या असतील तर त्यांचे प्रामाण्य

काय ? निर्मितीपासूनच पुरुषप्रधान संस्कृती अस्तित्वात होती का ? स्त्री म्हणजे फक्त एक भोग्यवस्तू, तिचे कोणीही कोणाला दान करावे, विकून टाकावे. तिला स्वतःचे मत असूच नये, असे का ? ती प्रथमपासूनच शिक्षणाला वंचित होती का ? केवळ मुळे उत्पन्न करण्याची मशीन, एवढीच का तिची किमत ? हया सर्व प्रश्नांची उत्तरे शीघ्रप्राण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे

जीवशास्त्रानुसार सजीव प्राण्यांच्या इतर गुणधर्मीबरोबरच प्रजोत्पादन हाही त्याचा फार महत्वाचा गुणधर्म आहे. म्हणजेच आपल्यासारखा दुसरा जीव उत्पन्न केल्याशिवाय त्याचे जीवनचक्र पूर्ण होत नाही. सूक्ष्म प्रकारच्या प्राण्यांमध्ये (उदा., 'अमीबा') एका प्राण्याचे दोन भाग होतात आणि अशाप्रकारे एकाचे दोन प्राणी होतात. पण वरच्या दर्जाच्या प्राण्यांमध्ये मात्र स्त्री-बीज आणि पुरुष बीज हच्यांचे दोघांचेही उत्पादनात, निर्मितीत समान वाटा असतो आणि म्हणून जीव-शास्त्रानुसार स्त्री आणि पुरुष यांमध्ये कोणत्याही प्रकारे विषमता दिसून येत नाही. ऐतिहासिक-पौराणिक दृष्टिकोन- (मनुस्मृती (१-३२)

द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्थेन पुरुषोऽभवत् ।

अर्थेन नारी तस्यां स विराजमसृजतप्रभुः ॥

हया श्लोकाप्रमाणे परमेश्वराने आपल्या शरीराचे दोन भागांत विभाजन करून स्त्री व पुरुषाची निर्मिती केली आणि अशाप्रकारे विश्वाची निर्मिती झाली असा असा उल्लेख आहे. त्यामुळे तर दोघांमध्ये काही विषमता असण्याचे कारणच दिसत नाही.

मानवशास्त्र व इतिहास

१) रानटी अवस्था :- सुरुष्य रानटी अवस्थेमध्ये होता. जंगलात हिडावे, शिकार करावी, कच्चे मांस भक्षण करावे आणि शिकार करण्यासाठी लागणारी अवजारे तयार करावी एवढेच त्याला माहीत होते. कोणीच कोणावर अवलंबून नव्हते. कुटुंब व्यवस्था नव्हती. नीतीसारखे संस्कार नव्हते. अर्धात कोण श्रेष्ठ आणि कोण कनिष्ठ असा प्रश्ननं उपस्थित होत नव्हता. प्रत्येकाने आपआपले भक्ष्य मिळवावे, पोट भरावे आणि हिडावे हीच संस्कृती होती. नातीगोतीच नव्हती. त्यामुळे सगळेच मुक्त होते.

२) भटव्या जमाती :- पण असे एकटे राहण्याची मानवाला भीती वाढू लागली आणि त्याने टोळी करून राहण्याचे ठरविले. कारण जंगली श्वापदापासून तो एकटा आपले रक्षण करू शकत नव्हता. पण आता तो शिकारीसाठी टोळीतून भट्कू लागला. पण असे करताना त्याच्यावर काही बंधने पण आली.

पुढे त्याने पशुपालनाचे काम सुरु केले आणि ताज्या गवताच्या शोधांत तो भटकू लागला. ह्या काळांतील मनुष्याला – स्त्रीच्या शरीरात ईश्वर प्रवेश करतो आणि मासवाच्या रूपाने जन्म घेतो असे वाटत होते, असे म्हणतात. त्यामुळे प्रजो-त्पादनात पुरुषाचा काही वाटा वसतो ह्याचे त्याला ज्ञान नव्हते आणि म्हणून वंश-वृद्धीत स्त्रीचे फारच महत्वाचे स्थान होते. तिला फार मोठा मान होता. त्यामुळे प्रजा आईच्याच नावाने ओळखली जात होती.

आता पशुपालनाबरोबर मानवाला शेतीचा शोध लागला आणि माणसाने पाण्याच्या शेजारी वस्ती करावयास सुरुवात केली. अशाच गवताच्या आणि पाण्याच्या शोधात काही आर्य भारतात आले. आणि सधृसिधूत स्थायिक झाले. ह्या काळाचे आपण चार भागांत विभाजन करू शकतो.

- १) वेदकाळ (द्यि. पू. २५०० ते १५००),
- २) ब्राह्मणकाळ (द्यि. पू. १५०० ते ५००).
- ३) सूत्रकाळ आणि पुराण (द्यि. पू. ५०० ते इ. सन नंतर ५९५).
- ४) समृति काळ (इस. ५०० ते १८००).

पहिल्या दोन प्रकारांचा (स्थानिक भारतीय म्हणजेच अनार्य आणि – आर्य ह्यांचा) आपण स्वतंत्रपणे विचार करू या. तसेच आर्य आणि भारतीय लोकांच्या एकत्रीकरणाने उदयाला आलेल्या नवीन समाजाचा स्वतंत्रपणे विचार करू या.

वेदकाळ :- हच्या काळात ‘स्त्री’ ला संपूर्ण स्वातंत्र्य होते. मुलींना मुलां-प्रमाणे शिक्षण दिले जात असे. तिचे व्रतबंधनही होत असे. व्रतबंधनानंतर ती गुरुगृही विद्यार्जनासाठी जात असे. गुरुगृही ती सर्व प्रकारच्या विद्या आत्मसात करत असे. जाणि हथार्जनासाठी तिला आपल्या आयुष्याची १६ ते १७ वर्षे व्यतीत करावी लागत. त्यामुळे बालविवाह होत नसत. मुशिक्षित आणि अनुभवी मुलीला स्वतंत्रे मत होते आणि त्यामुळे आपला जीवनसाथी निवडण्याचा तिला पूर्ण अधिकार होता. एकत्र शिक्षणामुळे प्रेमविवाहही प्रचारात होते. त्याकाळातील ‘स्त्री’ सर्वेत मुक्त संचार करू शकत होती, आपल्या प्रियकराबरोबर हिंडू फिरू सुद्धा शकत होती. सामाजिक आणि धार्मिक कायीत सुद्धा स्त्रीला फारच महत्वाचे नव्हे पुरुषाच्या बरोबरीचे स्थान होते. ती स्वतंत्रपणेही यज्ञ-याग, पूजाअर्चा करू शकत होती. विवाहाची स्त्री-पुरुषांना, सारखीच धार्मिक आवश्यकता होती. अविवाहित स्त्री किवा पुरुषाला स्वर्गांत प्रवेश नाही अशी समजूत होती. एवढेच नव्हे तर अविवाहित-व्यक्तीच्या हातचा प्रसादही ईश्वराला चालत नव्हता. म्हण-जेच पुरुषाविना स्त्री आणि स्त्रीविना पुरुष अपूर्ण समजले जात असत. यज्ञ-याग

मुख-शांतीसाठो केला जात असे आणि पर्ति-पत्नीनी मिळून हे विद्धी करावयाचे असत. तिचा धर्म हाताला हात लावण्यापुरताच मर्यादित नव्हता. तर त्यात तिचा महत्त्वाचा वाटा होता. सकाळ-संध्याकाळ स्त्री वेदोच्चार करू शकत असे. स्त्रीला घटस्फोटाचाही अधिकार होता. तसेच विधवा-विवाह पण प्रचलित होता.

ब्राह्मणकाल – वेदकालीन सर्व परिस्थिती कायम होती. मात्र तिच्या समाजातील मुक्त विहारावर बंधन टाकण्यात आले आणि सभांना जाण्यास बंदी घालण्यात आली. विधवा विवाह पतीच्या नातलगांमध्येच होऊ लागले.

सूत्रकाल आणि पुराण- हच्या काळात समाज बराच स्थिर झाला. राजघराणी उदयास आली आणि स्त्रीच्या स्थितीत हळू हळू बदल घडू लागला. उच्च जमातीत व्रतबंधन होत असे. मुलींना शिक्षणही मिळत असे पण ते घरी. कारण गुरुगृही शिक्षणासाठी जाण्याची प्रथा बंद झाली. फक्त वडील, भाऊ, काका, मामा यांनीच तिला शिकवावे, असा नियम झाला. त्यामुळे अशाप्रकारचे शिक्षण फक्त श्रीमंत व राणधराण्यांत मिळू शकले आणि गरीब मुली त्यापासून वंचित झाल्या. आता, मूली अशिक्षित राहू लागल्या. त्यामुळे यज्ञ-यागामध्ये त्यांना स्थान राहिं. राहिलेले नाही. आता पुरुष एकटाच हे कायं करू लागला, मात्र त्याच्या गैरहजेरीमध्ये त्याची स्त्री पूजा-अर्चा करू शकत असे. आता मुलीचे लग्नाचे वय नऊ पर्यंत करण्यात आले. शिक्षणाच्याअभावी तिला आपले स्वतःचे मत राहिले नाही. लहान वय, त्यामुळे जोडीदाराविषयी पण आवड-निवड राहिली नाही. परिणामी वरसंशोधनाची जबाबदारी कुटुंबातील श्रेष्ठ व्यक्तीवर टाकण्यात आली आणि स्त्री अधिकाधिक बंधनांमध्ये पडत चालली. व्रतबंधन पण बंद झालेच होते.

आणि त्यानंतर मनूने असा नियमच केला की ज्यामुळे स्त्री चूल आणि मूल येवढ्यातच गुरफटली आणि आपला सर्व भार पुरुषावर टाकून त्याची गुलाम झाली. आणि त्याच्याच माध्यमातून जगाकडे बघू लागली. पुरुषांची वस्तू म्हणूनच जग तिला ओळखू लागले.

पण ‘कायदा म्हणजे काळाची गरज’ असे म्हणतात. जशी गरज असेल तसे कायदे बनत असतात. Kant म्हणतो, “That which is universally accepted can become a moral Law” अशाच गरजेतूनच बहुधा मनु-स्मृतीचा उदय झाला असावा. जे घडले होते ते फक्त कायद्यात बांधले गेले असावे.

आर्य भारतात आले आणि स्थायिक झाले. बहुधा त्यांनी अनेक अनार्य मुलींशी विवाह केले. हच्या मुली बहुधा युद्धात जिकलेल्या असत. त्या अशिक्षित

असत, कारण अनार्थमध्ये शिक्षणाची पद्धत नव्हती, पण हच्चाच मुलीबरोबर पुरुष यज्ञ करीत असे. त्यामुळे आर्य आणि अनार्य पत्नीमधील विषमता दिसू नये म्हणून धर्मगुरुंनी स्त्री-शिक्षणच बंद केले, असे दाखले आहेत.

दुसरे असे की, त्या काळात असणाऱ्या मौखिक परंपरेमुळे मंत्राचा सतत अभ्यास करण्याची आवश्यकता असावयाची, पण विवाहित स्त्री सतत येणाऱ्या मातृत्वाच्या जबाबदारीमुळे अभ्यासासाठी इतका वेळ देऊ शकत नव्हती आणि मातृत्व, बालसंगोपन हे पुनःपुन्हा येत असल्याकारणाने तिचे सर्व आयुष्य हच्चातच व्यतीत होऊ लागले. त्यामुळे तिला सुशिक्षित करण्यापेक्षा हा वेळ संपूर्णपणे मुलांवर खांच करावा, असा कायदा करण्यात आला असावा. अशा प्रकारे स्त्री शिक्षणापासून वंचित झाली. मातृत्वाच्या हच्चा काळात तिला मृत्युसुद्धा येऊ शकत होता म्हणजे तिचे शिक्षण व्यर्थ होत असे आणि म्हणून त्यावर वंधन घालण्यात आले असावे.

आपल्या देशात येणाऱ्या परकीय आक्रमणामुळे सुद्धा तिला घरामध्ये बंद करण्यात आले असावे अगर पडऱ्यात ठेवले असावे. बादेर जाण्यास बंदी घातत्यामुळे शिक्षण बंद झाले असावे.

रानटी अवस्थेमध्येही निसर्ग आपले कार्य करीतच होता. परिणामी तिच्यावर कुटुंबव्यवस्था नसतानाही मातृत्व लादले जात होते. अशा परिस्थितीत शिकार करावयास ती जाऊ शकत नव्हती. शिवाय लहान मूळ आणि स्वतःचे रक्षण अशा दुहेरी जबाबदाऱ्या तिला पार पाडाव्या लागत असत. बरे हा काळ थोडाघोडका नव्हता, पूर्ण आयुष्यच असे व्यतीत होत असे त्यामुळे ती गुहेत बंद झाली व तिच्या अन्नपाण्याची व संरक्षणाची जबाबदारी पुरुषावर पडली आणि त्यातूनच स्त्री म्हणजे मुळे बनविणारी मशीन अशा संकल्पना अस्तित्वात आल्या. संरक्षण करणारा पुरुष तिच्यावर मालकी हवक गाजवू लागला. ती घर सांभाळू लागली मग ती भोग्यवस्तू असावी, सुंदर असावी अशीही विचारसरणी उत्पन्न झाली. कायद्याने स्त्रीला वेदपठणापासून वंचित केले असावे. कारण मंत्रोच्चारासाठी खडा आवाज लागतो. त्यामुळे स्त्रीची कोमलता नष्ट होईल म्हणून तिने मंत्रोच्चार करून नये अशी व्यवस्था करण्यात आली असावी.

आपण जेव्हा कोणत्याही शब्दाची व्याख्या करतो तेव्हा आपल्याला माहीत असलेल्या शब्दांत तो शब्द स्पष्ट करतो. ही व्याख्या जेव्हा एखाद्या अनोढळी व्यवतीबद्दल आपल्याला माहीती करून घ्यावयाची असते तेव्हा आपल्याला माहीत असलेल्या, व्यवतीशी तिचा संबंध सांगितला म्हणजे तिच्याबद्दल ज्ञान मिळत असते.

स्त्री चार भितीत बंद ज्ञाल्यामुळे पुरुषच एकमेकांना परिचित असत आणि त्यामुळे त्यांच्यावरून त्यांच्या संरक्षणाखाली असलेल्या व्यक्ती ओळखल्या जात असाव्यात आणि अशाप्रकारे पितृसत्ताक पढूती अस्तित्वात आली असावी. देवदासी वर्गे रे घराणे आईवरून ओळखले जाते. म्हणजे जी व्यक्ती घर चालविते तिच्या नावावरून घराणे ओळखले जाते.

अशिक्षित स्त्रीचा बाह्य जगताशी संपर्क तुटला. आता ती खन्याखोटच्याचे सत्यापन करू शकत नव्हती, आणि अशा प्रकारे बाह्य व्यवहारापासून ती वंचित झाली आणि गुलामगिरीत अधिकाधिक रुतू लागली.

आज स्त्रिया जागृत ज्ञाल्या आहेत. आपल्या हक्कांकरिता झगडत आहेत. पण त्यांचे हसे केले जाते. काही स्त्रियांना पण ही गुलामगिरी इतकी आवडते की त्या कोषाबाहेर यायलाच तयार नसतात. आणि दुर्बलतेच्या नावावर तर इतका अन्याय होतो की, जास्त काम आणि कमी मजुरी असेही तिच्या वाटचास येते.

पण स्त्रीचे गेलेले स्थान मिळविणाकरिता केवळ कायदा काढी करू शकणार नाही. तिलाच ते स्थान मिळवावे लागेल. कारण आज ती मातृत्वाच्या जबाबदारीतून लवकर मुक्त होऊ शकते. आता ती आपल्या विकासासाठी स्वतःच झटू शकते, शिक्षणाने स्वतंत्र होऊ शकते. त्यामुळे आर्थिकदृष्ट्या तिला कोणावर अवलंबून राहावे लागत नाही. त्यामुळे ती गुलामगिरीतून बाहेर पडू शकेल.

सर्व जुन्या परंपरा, रुढी तोडण्याकरिता तिला कष्ट तर करावेच लागतील. निंदा, कुचेष्टांना तोंड द्यावेच लागेल. स्त्रीमुक्तीकरिता प्रयत्न ज्ञाले आहेत आणि आजही होत आहेत. दुःखाची गोष्ट अशी की मध्यमवर्गीय स्त्रिया आहे त्या परिस्थितीत च सुख मानतात. स्वातंच्यासाठी झगडताहेत त्या केवळ मूठभर स्त्रिया. पण स्त्रीने आपले गेलेले स्थान पुळा प्रयत्नपूर्वक मिळवावयास हवे. आणि यासाठी तिला आर्थिक स्वातंच्य पण मिळावयास हवे आणि हे शिक्षणानेच प्राप्त होऊ शकेल.

स्त्रीमुक्ती आंदोलन हे पुरुषापासून मुक्तीचे आंदोलन नव्हे. ते विषमता दूर करण्यासाठी, आपले स्थान मिळविण्यासाठी आहे. खरे पाहता कोण मुक्त आहे? कुटुंब, समाज म्हणजे प्रत्येक-एकमेकांशी गुरुत्वाकर्षणाप्रमाणे जखडलेला आहे. आपआपल्या कक्षेत त्यांचे नियम आहेत. ग्रहताऱ्यांनी आपल्या कक्षा ओलांडल्या तर जसे एकमेकांवर आदळून नष्ट होतील, तसेच समाजातील घटकांनी आपल्या कक्षा ओलांडल्या तर समाजव्यवस्थाच नष्ट होईल.

आणि स्त्री अशी अर्थव्यवस्था नष्ट होऊ नये ह्याच पक्षाचीं आहे. तिला पाहिजे आर्थिक स्वातंत्र्य, मतस्वातंत्र्य आणि त्यासाठी पाहिजे आषण कामावर गेलो असता आपल्या बाळाची सोय, ज्यामुळे ती निश्चित मनाने काम करू शकेल.

संस्कृतीचा विकास जसजसा होत गेला, तसेहोत स्त्रीचे स्वातंत्र्य संपुष्टात येत गेले, एवढे मात्र खरे.

तत्त्वज्ञान विभाग
नागपूर विद्यापीठ

ऋतिप्रभा पांडे